

MARTA SIKORSKA

Uniwersytet Łódzki

Problemy organizacyjne kobiecego ruchu kombatanckiego w II Rzeczypospolitej¹

ABSTRACT

The article discusses the activities of the female veteran's movement in the Second Polish Republic. Organizational problems associated with the activities of the movement are analyzed, with particular emphasis being placed on internal ideological disputes that existed within the movement, which intensified after 1926. Issues surrounding Polish representation on the international stage and the activities of the Polish representation in FIDAC *Auxiliare* after 1932 are also discussed.

Badania nad polskim ruchem kombatanckim II Rzeczypospolitej do-
czekały się kilku monografii.² Wśród prac poświęconych temu zagadnieniu
opublikowane zostały również artykuły i książki o działalności kobiecych
organizacji kombatanckich i społecznych w czasie I wojny światowej. Dys-
ponujemy opracowaniami dotyczącymi Związku Legionistek, ale także Bia-
łego Krzyża i Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek, które nie stanowi-
ły formacji paramilitarnych, aktywnie jednak wspierały swoją działalnością

¹ Pragnę podziękować Recenzentom za konstruktywne uwagi, które pomogły poprawić tekst artykułu.

² Julia Eichenberg, *Kämpfen für Frieden und Fürsorge. Polnische Veteranen des Ersten Weltkriegs und ihre internationalen Kontakte 1918–1939* (München: Oldenbourg Verlag, 2011); Paweł Letko, *W służbie II Rzeczypospolitej. Działalność kombatanatów polskich na forum międzynarodowym* (Olsztyn: Olsztyńska Biblioteka Historyczna, 2011); Aneta Niewęglowska, *Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (1928–1939)* (Warszawa: Wyd. Neriton, 2011); Marek Jabłonowski, *Sen o potędze Polski. Z dziejów ruchu byłych wojskowych w II Rzeczypospolitej 1918–1939* (Warszawa: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1998).

w czasie wojny żołnierzy i ich rodziny.³ Prace te omawiają aktywność poszczególnych związków albo też w sposób ogólny poruszają problematykę udziału organizacji kobiecych w ruchu kombatanckim okresu międzywojennego. Kobiety czynnie uczestniczyły w walkach o niepodległość Polski oraz prowadziły w czasie wojny działalność wywiadowczą, społeczną i pełniły służbę sanitarną.⁴ W wolnym kraju były aktywne społecznie i politycznie, zrzeszały się również w organizacjach kombatanckich.

Badania dotyczące udziału kobiet w ruchu kombatanckim stanowią ponadto część badań z zakresu historii kobiet. Warto również podkreślić, że w organizacjach kombatanckich działały kobiety, których sylwetki są już dziś mało znane i odchodzą w całkowite zapomnienie. Kobiety biorące udział w I wojnie światowej, działające w różnych formacjach pomocniczych czy paramilitarnych, w niepodległej Polsce podtrzymywały więzi oraz umacniały tradycje organizacji, w których służyły. Jedną z najbardziej wyróżniających się działaczek ruchu kombatanckiego była Wanda Pełczyńska,⁵ od 1935 r. posłanka na Sejm. Oprócz niej najwięcej wkładu do organizacji wniosły: Julia Mazaraki,⁶

³ Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, „Związek Legionistek Polskich (1921–1939) – działalność szkoleniowa, charytatywna i kultywowanie tradycji niepodległościowych,” w *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stan badań i perspektywy*, red. Małgorzata Dajnowicz i Adam Miodowski (Białystok: Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 93–106; Anna Eliza Markert, „Związek Legionistek,” *Teki Archiwalne* 5 (2000): 13–21; Elwira Jolanta Kryńska, *Polski Biały Krzyż (1918–1961)* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2012); Niewęgłowska, *Polski Biały Krzyż a wojsko (1919–1939)* (Toruń: Wyd. Mado), 2005.

⁴ Kamil Piskała i Marta Sikorska-Kowalska, oprac., *Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, (Warszawa: Wyd. Muzeum Historii Polski, 2019). Aleksandra Piłsudska, „Udział kobiet w walkach o niepodległość,” *Niepodległość* (Londyn) 5 (1955): 183; Zofia Zawiszana, *Poprzez fronty. Pamiętnik wywiadowczyni 1 pułku piechoty Legionów z 1914 roku. Na podstawie notatek spisanych w lutym-marcu 1915 r.* (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1928); Piłsudska et al., red., *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915* (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1927); Maria Rychterówna, red., *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918* (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1929).

⁵ Wanda Pełczyńska (ur. 1894 – zm. 1976) – działaczka niepodległościowa i społeczna, publicystka. Przed I wojną światową związana z „Zarzewiem” i Polskimi Drużynami Strzeleckimi, 1914–1915 kurierka I Brygady Legionów. W niepodległej Polsce redaktorka *Bluszczu* i *Kobiety Współczesnej*. Od 1935 r. posłanka na Sejm z ramienia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem.

⁶ Julia Mazaraki (ur. 1878 – zm. 1945) – działaczka spółdzielcza, inwestorka, w czasie I wojny światowej w Czerwonym Krzyżu. Ziemianka, właścicielka majątków w Rossoszu i Krasnopolu na Ukrainie. Po utracie mienia i śmierci męża przeniosła się do Warszawy, gdzie rozpoczęła działalność inwestycyjną w branży budowlanej. Miała dobre relacje z gen. Romanem Góreckim, który pełnił w latach 1927–1935 i 1935–1939 funkcję prezesa Banku Gospodarstwa Krajowego i pomagał Mazaraki w pozyskiwaniu środków na działalność gospodarczą; Maria Pietrusiewicz, „Julia Mazaraki kresowa ziemianka w ruchu spółdzielczym,” *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* nr 3–4 (2012): 215–235.

Jadwiga Barthel de Weydenthal,⁷ Halina Nieniewska,⁸ Maria Zdziarska-Zaleska⁹ czy w końcu Aleksandra Piłsudska.¹⁰ Prezentacja liderki tego ruchu nie oddaje w pełni ani liczebności, ani zaangażowania kobiet w działalność organizacji kombatanckich. Podkreślić również należy, że mimo narastającego w II Rzeczypospolitej sporu wśród organizacji kobiecych – zarówno w kraju, jak i na arenie międzynarodowej – i mimo różnic ideologicznych brały one wspólnie udział w zjazdach, włączając się w organizację światowego ruchu kombatanckiego.

Już pod koniec I wojny światowej zaczęły powstawać związki i stowarzyszenia byłych wojskowych. Skupiały one przede wszystkim uczestników wojny, którzy wykazywali potrzebę dalszego podtrzymywania więzi, wspierania się i wspólnego uczestnictwa w życiu publicznym. Do ruchu kombatanckiego w II Rzeczypospolitej zgłaszały akces związki i stowarzyszenia kombatanów walczących o niepodległość, organizacje skupiające oficerów, podoficerów i inwalidów wojennych.¹¹ W niepodległej Polsce związki i stowarzyszenia byłych wojskowych oraz uczestników wojny zakładali zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Według obowiązującej od końca XIX w. zawartej w konwencji haskiej definicji kombatanem jest członek regularnych formacji wojskowych, uczestnik ruchu oporu, czynny uczestnik walk.¹²

⁷ Jadwiga Barthel de Weydenthal (ur. 1884 – zm. 1961) – działaczka niepodległościowa i rzeźbiarka. Przed I wojną światową w Polskich Drużynach Strzeleckich, kurierka, działaczka Polskiej Organizacji Wojskowej (dalej: POW), organizatorka Poczty Listów Prywatnych, działaczka Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego. W niepodległej Polsce przewodnicząca Stowarzyszenia Peowiaczek. Prowadziła działalność artystyczną.

⁸ Halina Nieniewska (ur. 1890 – zm. 1942) – przed I wojną światową działaczka Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego, a następnie POW. Od 1919 r. w Ochotniczej Legii Kobiet w Wilnie. W niepodległej Polsce nauczycielka języka francuskiego, autorka podręczników, wizytantka.

⁹ Maria Zdziarska-Zaleska (ur. 1898 – zm. 1987) – harcerka, działaczka społeczna, w czasie I wojny światowej w służbie sanitarnej, działaczka POW, uczestniczka powstań śląskich. Od 1924 r. w Paryżu, członkini Rady FIDAC.

¹⁰ Aleksandra Piłsudska ze Szczerbińskich (ur. 1882 – zm. 1963) – działaczka niepodległościowa, od 1921 r. druga żona Marszałka Józefa Piłsudskiego. Od 1904 r. w Polskiej Partii Socjalistycznej, w Organizacji Bojowej. Brała udział w manifestacji na placu Grzybowskim 13 XI 1904 r. Zajmowała się organizacją składów broni. W czasie I wojny światowej była komendantką kurierek I Brygady Legionów, za swoją działalność więziona w obozach w Szczypiornie i Lauban (Lubań, dziś woj. dolnośląskie). W niepodległej Polsce prowadziła działalność charytatywną i społeczną.

¹¹ Jabłonowski, *Sen*, 20.

¹² Piotr Łubiński, „Ochrona i uprawnienia jeńców wojennych i innych osób zatrzymanych,” w *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, red. Zbigniew Falkowski et al. (Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, 2014), 186–187.

Kobiety działające i walczące w I wojnie światowej oraz wojnie polsko-ukraińskiej i wojnie z bolszewikami, po ich zakończeniu, skupiały się w organizacjach nawiązujących do nazwy i tradycji ugrupowań, w których wcześniej służyły. Kurierki I Brygady, Strzelczynie, Inspektorki Oświatowe działały w organizacjach kombatanckich, do nazw których dołączały przymiotnik „byłe”.¹³ Polskie organizacje kombatanckie oraz organizacje innych krajów europejskich i USA zrzeszały się również w międzynarodowej federacji kombatanckiej, która skupiała uczestników i uczestniczki I wojny światowej. W powojennej Polsce funkcjonowały organizacje kobiece, które spełniały wymogi przystąpienia do międzynarodowego ruchu kombatanckiego, ale napotykały na utrudnienia organizacyjne mające źródło w wewnętrznych konfliktach tego ruchu, bowiem spory polityczne mające miejsce w II Rzeczypospolitej znalazły również odbicie na platformie ruchu kombatanckiego.

Marek Jabłonowski dokonał podziału działalności ruchu kombatanckiego na dwa okresy. Pierwszy obejmuje lata 1918–1926 – wówczas powstawały związki i stowarzyszenia byłych żołnierzy, w tym również kobiece, które skupiały się na niesieniu wsparcia członkom i budowaniu wspólnoty. Drugi to lata 1926–1939, kiedy to nastąpiło bardzo silne upolitycznienie ruchu kombatanckiego, a sanacja rozpoczęła działania na rzecz scalenia i podporządkowania organizacji kombatanckich. Dotyczyło to także stowarzyszeń kobiecych.¹⁴ Wpływ wywierany przez obóz rządzący spowodował zdecydowaną polaryzację stanowisk w polskim ruchu kombatanckim.

Wkrótce po zakończeniu I wojny światowej, w 1920 r. została powołana do życia międzynarodowa organizacja kombatancka Międzysojusznice Stowarzyszenie Byłych Wojskowych (*Fédération Interallié des Anciens Combattants*, dalej: FIDAC). W grupie dziesięciu państw sprzymierzonych znalazły się również polskie organizacje kombatanckie.¹⁵ Do 1923 r. w FIDAC nie było Polaków. Po utworzeniu sekcji polskiej w 1924 r. jako pierwszy został do niej przyjęty Związek Hallerczyków.¹⁶

W 1924 r. na kongresie w Londynie została podjęta przez Komisję Pokoju decyzja o powołaniu sekcji kobiecej. W wyniku tych postanowień, 10 września 1925 r. utworzono w Rzymie FIDAC Pomocniczy (tzw. FIDAC

¹³ Ewa Młynarczyk, „Tendencje nazwotwórcze w chrematonimii społecznościowej w II Rzeczypospolitej (na przykładzie nazw stowarzyszeń)”, *Onomastica* 63 (2019): 209–225.

¹⁴ Jabłonowski, „Rola i znaczenie grup nacisku w II Rzeczypospolitej. Przypadek ruchu kombatanckiego”, *e-Politikon. Kwartalnik Naukowy Ośrodka Analiz Politologicznych Uniwersytetu Warszawskiego* nr 27 (2018): 177–178.

¹⁵ Państwa, których organizacje kombatanckie wchodziły w skład FIDAC: Belgia, Czechosłowacja, Francja, Jugosławia, Polska, Portugalia, Rumunia, USA, Wielka Brytania i Włochy.

¹⁶ Letko, *W służbie*, 54.

Auxiliaire, dalej: FIDAC Aux.), w skład którego wchodziły kobiece organizacje z krajów sprzymierzonych: Belgii, Stanów Zjednoczonych, Francji, Wielkiej Brytanii, Polski, Rumunii i Jugosławii. W statucie organizacji oprócz ogólnych zasad, które zawierały hasła wzmocnienia więzi braterskich pomiędzy kombatantami, obronę praw kombatanckich, walkę o pokój i wychowywanie młodego pokolenia w tym duchu określono również zasady przynależności do FIDAC. W statucie zapisano, że do organizacji należeć mogą stowarzyszenia kobiece składające się z żon, matek, córek i sióstr kombatantów oraz stowarzyszenia, które były służbowo związane z armiami sprzymierzonymi. Do FIDAC nie mogły się zaś przyłączyć organizacje, które działały przy armiach państw centralnych, stanowił to paragraf 7 statutu: „Oddział pomocniczy żeński jest na zawsze zamknięty dla wszystkich stowarzyszeń krajów, które podniosły oręż przeciwko narodom sprzymierzonym”.¹⁷ FIDAC Pomocniczy grupował w sobie stowarzyszenia kobiet, które w czasie zmagañ wojennych walczyły na równi z mężczyznami albo działały w formacjach pomocniczych. Składał się z 22 organizacji należących do 10-ciu krajów sojuszniczych. Podkreślano, że „FIDAC żeński nie zajmuje się polityką, jego zaś celami, całkowicie uzgodnionymi i dostosowanymi do celów FIDAC jest: zacieśnienie więzów przyjaźni, które łączyły na polach walk wszystkich mężczyzn i kobiety krajów sojuszniczych, ochrona praw i mienia byłych kombatantów, ich rodzin, wdów i sierot i wreszcie – praca z całego serca dla pokoju świata”. FIDAC żeński koordynował również pracę grup młodzieżowych związanych z kombatantami.¹⁸

W świetle statutu żeńskiego FIDAC w organizowanym w tym okresie polskim ruchu kombatanckim kobiet wyłoniły się dwa podstawowe problemy. Organizacje, które aspirowały do rangi kombatanckich i uczestnictwa w międzynarodowym ruchu kombatanckim, były albo organizacjami dobroczynnymi, społecznymi, albo nie spełniały paragrafu 7 statutu, czyli w czasie wojny współpracowały z państwami centralnymi. Pierwsze z nich

¹⁷ Jan Bełcikowski, *Warszawa kobieca* (Warszawa: Biblioteka Nowej Cywilizacji, 1930), 56–57.

¹⁸ „Żeński FIDAC Pomocniczy,” *Naród i Wojsko*, wrzesień 1, 1936, 30. Do FIDAC Aux. należały następujące ugrupowania: Belgia – Stow. Więzienniczek Politycznych, Stowarzyszenie Sióstr Frontowych, Stow. Zw. Matek i Wdów Wojennych Sekcja Belgijska Pomocniczego FIDAC; USA – Amerykański Legion Pomocniczy; Francja – Zw. Matek Strapionych „Wspomnienie”, Stowarzyszenie Wdów Wojennych; Stow. Wdów Wojskowych Zawodowych, Stowarzyszenie Sióstr Inwalidek Wojennych, Dzieło Wdów i Sierot Ofiar Wojny, grupa wdów po oficerach inwalidach, Dobre Dzieci, Wzajemna Pomoc, Stowarzyszenie Sióstr Czerwonego Krzyża „Patria”; W. Brytania – Żeńska Sekcja Brytyjskiego Legionu; Polska – Unia Polskich Związków Obrończyni Ojczyzny; Portugalia – Portugalska Krucjata Kobiet; Rumunia – FIDAC Pomocniczy Żeński – Sekcja rumuńska; Czechosłowacja – FIDAC Pomocniczy Żeński – Sekcja czechosłowacka; Jugosławia – Koło Sióstr Serbskich, Stowarzyszenie Kobiet Belgradzkich.

związane były przede wszystkim z ruchem narodowym, drugie zaś z piłsudczykami.

Na przełomie 1924 i 1925 r. rozpoczęto w Polsce, w ramach FIDAC, działania organizacyjne zmierzające do utworzenia kombatanckiej organizacji kobiecej. Inicjatywę przejął Związek Hallerczyków, w ramach którego została powołana do życia w marcu 1925 r. Placówka Żeńska Związku Hallerczyków. Decyzja taka zapadła podczas obradującego w Łodzi w dniach 28–29 marca 1925 r. Walnego Zjazdu Delegatów. Przewodniczącą Placówki została Mazaraki. Do zarządu weszły ponadto: Zofia Borensztedtowa (jako zastępczyni), Janina Berezińska (skarbniczka), Teodozja Bitschanowa (sekretarz) oraz członkinie Zarządu: Jadwiga Elżanowska, Ela Hornówna, Zofia Hemplówna, Zofia Nowakowska, dr Wasilewska, Helena Lisiecka i Stanisława Rago. W odezwie łódzkiego zjazdu zapisano: „Jednoczmy się więc, my kobiety narodowo myślące, by stać się tym sprawnym Oddziałem, gotowym każdej chwili do pracy dla dobra Ojczyzny. Stańmy razem do szeregu pod sztandarem Hallerowskim, pod hasłem – Bóg i Ojczyzna!”¹⁹

W rzymskim zjeździe,²⁰ na którym powołano do życia kombatancką organizację kobiecą, brała udział Mazaraki, która pracowała w Komisji *Auxiliar Feminine* i której zaproponowano objęcie przewodnictwa w nowo powstałej organizacji. Odmówiła jednak funkcji prezeski. Na czele stanęła hrabina Jeanne de Merode z Belgii.²¹ Do polskiej sekcji przystąpiły wówczas: Placówka Żeńska Związku Hallerczyków, Koło Pań przy Związku Dowborczyków, Koło Pań przy Stowarzyszeniu Emerytów Wojskowych, Stowarzyszenie Zjednoczonych Ziemianek, Związek Dźwigni, Koło Mieszczanek przy Związku Rzemieślników Chrześcijańskich, Koło Pań Przełożonych, Sekcja Pracowitych Mrówek.²² Stowarzyszenie Zjednoczonych Ziemianek było jedną z najstarszych organizacji kobiecych na ziemiach polskich, prowadzącą działalność dobroczynną zarówno w okresie I wojny światowej, jak i wojny polsko-bolszewickiej. Związek Dźwigni przez cały czas trwania wojny współpracował z wojskiem. Jako oddział Białego Krzyża prowadził kantyny dla żołnierzy, wysyłał na front swoje delegatki z żywnością, odzieżą i medykamentami.²³

¹⁹ *Hallerczyk*, czerwiec 5, 1925, 4.

²⁰ Zjazdy FIDAC: 1920, 1921 – Paryż; 1922 – Nowy Orlean; 1923 – Bruksela; 1924 – Londyn; 1925 – Rzym; 1926 – Warszawa; 1927 – Londyn; 1928 – Bukareszt; 1929 – Belgrad; 1930 – Waszyngton; 1931 – Praga; 1932 – Lizbona; 1933 – Casablanca/Rabat, Rzym; 1934 – Londyn; 1935 – Bruksela; 1936 – Warszawa; 1937 – Paryż; 1938 – Bukareszt; zjazd w 1939 r. miał odbyć się w Belgradzie; Eichenberg, *Kämpfen*, 82.

²¹ *Hallerczyk*, październik 5, 1925, 1–2; *Szaniec*, wrzesień 30, 1928, 9.

²² *Federacja* nr 6–11 (1931): 163.

²³ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (dalej: FPZO), sygn. 380, List Julii Mazaraki do majora Ludygi-Laskowskiego, Warszawa, 12 XI 1929 r., 4.

Organizacje te uczestniczyły w dorocznych kongresach FIDAC oraz aktywnie udzielały się we wszystkich pracach organizacji.²⁴

W międzynarodowym ruchu kombatanckim Polskę reprezentowały organizacje o profilu społecznym, prowadzące działalność dobroczynną, wspierające żołnierzy i ich rodziny, ponadto były one opozycyjne wobec obozu piłsudczykowskiemu, związane z endecją. Liderki tych organizacji, które objęły przewodnictwo w polskim FIDAC żeńskim: Mazaraki, Zofia Arciszewska, Weronika Długoborska czy Stanisława Modelska, były działaczkami społecznymi, żonami wojskowych, którzy również byli aktywni na forum FIDAC męskiego, ale nie brały bezpośredniego udziału w wojnie. Konflikt w polskim kobiecym ruchu kombatanckim nie był jedynie związany z ograniczeniami statutowymi, narzuconymi przez paragraf 7. Poza tym ruchem pozostawały organizacje, których członkinie brały bezpośredni udział w działaniach wojennych, m.in. przedstawicielki Związku Legionistek Polskich, Strzelczyń czy Byłych Kurierek I Brygady. Sytuacja ta była odzwierciedleniem wewnętrznych konfliktów ruchu kombatanckiego w Polsce i zaczęła ulegać zmianie na początku lat trzydziestych.

Od 1927 r. działała w Polsce organizacja kombatancka o nazwie Legion Rzeczypospolitej, skupiająca ugrupowania opozycyjne wobec sanacyjnego obozu władzy. Legion reprezentował związki i stowarzyszenia kombatanckie związane z endecją, których do 1928 r. było siedem.²⁵ Po przewrocie majowym w środowisku piłsudczyków podjęto decyzję o przejęciu władzy w ruchu kombatanckim. Przystąpiono do konsolidacji ugrupowań, zarówno męskich, jak i żeńskich, co zaowocowało utworzeniem 9 lutego 1928 r. Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (dalej: FPZOO), z gen. Romanem Góreckim jako prezesem.²⁶ Działania organizacyjne wspierał Józef Piłsudski, a inicjatywa utworzenia Federacji wyjść miała od Związku Legionistów.²⁷ Rozpoczęła się rywalizacja o władzę w ruchu kombatanckim, która rozgrywała się w kraju i na forum międzynarodowym.

Jedyną organizacją będącą w latach dwudziestych przedstawicielem Polski na międzynarodowym forum kombatanckim był Legion

²⁴ Szaniec, listopad 1, 1928, 12. Na IX Kongresie FIDAC w Bukareszcie (16–22 IX 1928 r.) Polskę z ramienia FIDAC Aux. reprezentowały Mazaraki oraz Bernaczkowa.

²⁵ Niewęglowska, *Federacja*, 162–163. Organizacje zrzeszone w FIDAC: Związek Inwalidów Wojennych RP, Związek Powstańców i Wojaków Wielkopolskich, Stowarzyszenie Dowórczyków „Ku Chwale Ojczyzny”, Związek Hallerczyków, Związek Oficerów Rezerwy RP, Związek Obrońców Lwowa, Stowarzyszenie Emerytów Wojskowych.

²⁶ Jabłonowski, *Sen*, 59. W zebraniu organizacyjnym FPZOO udział wzięli: Stowarzyszenie Rezerwistów i Byłych Wojskowych, Związek Legionistów Polskich, Ogólny Związek Podoficerów Rezerwy, Związek Byłych Uczestników Powstań Narodowych, Legia Inwalidów WP, Związek Osadników Wojskowych, POW.

²⁷ *Ibid.*, 91.

Rzeczypospolitej Polskiej. Po nieudanej próbie podporządkowania Legionu FPZOO gen. Górecki nasilił działania mające na celu scalenie organizacji kombatanckich i wyeliminowanie Legionu Rzeczypospolitej z sekcji polskiej FIDAC. Od końca 1929 r. Federacja była członkiem FIDAC i wówczas gen. Górecki przystąpił do koordynacji działań mających na celu wcielenie do FPZOO poszczególnych organizacji wchodzących w skład Legionu. Działania gen. Góreckiego przyniosły oczekiwane efekty: dokonano rozłamu w Legionie, a wiceprezes FIDAC na Polskę Jan Ludyga-Laskowski wystąpił z wnioskiem o przyjęcie organizacji związanych z FPZOO do FIDAC. W 1929 r. nastąpiła również zmiana na stanowisku wiceprezesa Sekcji Polskiej FIDAC, którą po Laskowskim objął gen. Górecki.²⁸

Akcja przejmowania wpływów w ruchu kombatanckim prowadzona przez FPZOO pod kierownictwem gen. Góreckiego objęła również ruch kobiecy. W spektrum problemów Federacji znalazła się kwestia polskiej sekcji FIDAC Aux. W 1930 r. na III Zjeździe FPZOO podjęto uchwałę, że wśród najważniejszych celów Federacji będzie dokończenie procesu scalenia żeńskiej sekcji FIDAC.²⁹ Ale w 1930 r. przedstawicielki polskiej sekcji FIDAC Aux. z Mazaraki na czele nadal miały silną pozycję w ruchu międzynarodowym. Mazaraki piastowała godność przewodniczącej zarządu naczelnego FIDAC żeńskiego w Paryżu, a Zdziarska-Zaleska była członkinią prezydium.³⁰ Na kongresie w Waszyngtonie w tymże roku przypominało, że FIDAC Aux. jest podporządkowany FIDAC męskiemu, szczególnie w wystąpieniach zewnętrznych. Rozwiązanie konfliktu wśród organizacji kobiecych stanowiło jeden z podstawowych problemów Federacji. Działający w Polsce tzw. żeński FIDAC skupiał zaledwie kilka ww. organizacji, które w czasie I wojny światowej znalazły się w obozie państw sprzymierzonych. Polskie władze żeńskiego FIDAC odmawiały przyjęcia nowych członkiń, zasłaniając się ograniczeniami proceduralnymi. Konflikt do 1932 r. pozostawał nierozstrzygnięty, a kilkanaście organizacji niepodległościowych związanych z piłsudczykami było poza międzynarodową organizacją kombatancką.³¹ Część polskich kobiecych organizacji kombatanckich, niezrzeszonych w FIDAC Aux., należała do męskiej organizacji międzynarodowej. Rodziło to nieporozumienia i konflikty, wpisywało się również w bieżące spory narastające wokół ruchu kombatanckiego.

²⁸ Niewęgłowska, *Federacja*, 164. 19 grudnia przewodniczący FIDAC płk Fred W. Abbot oprócz komunikatu dotyczącego przyjęcia FPZOO do FIDAC wydał również oświadczenie, w którym zapewniał o tym, że organizacja udzielała całkowitego poparcia gwarancji nietykalności granic polskich, w tym korytarza gdańskiego.

²⁹ *Ibid.*, 163.

³⁰ *Federacja*, nr 10–11 (1930): 65.

³¹ Bełcikowski, *Warszawa*, 56–57; *Federacja*, nr 6–11 (1931): 163.

Podziały polityczne zachodzące w strukturach polskiego żeńskiego ruchu kombatanckiego miały wpływ na jego funkcjonowanie. Były również odbiciem konfliktu w męskim ruchu kombatanckim. Miało to realne przełożenie na funkcjonowanie kobiecych organizacji, bowiem jak zauważyła Wanda Pełczyńska w jednym ze swoich artykułów poświęconych tematyce ruchu weteranów na arenie międzynarodowej: „Jak sama nazwa wskazuje Fidac żeński nosi charakter pewnej współzależności od Fidac’u męskiego i grupuje te organizacje kobiece, które w czasie wojny pełniły pomocniczą rolę dla wojska.”³² Sytuacja taka spowodowała narastanie konfliktu, bowiem poza organizacją znalazło się kilkanaście żeńskich związków i stowarzyszeń kombatanckich wywodzących się z ruchu strzeleckiego i Legionów Polskich, które były popierane przez FPZOO. W marcu 1931 r. Związek Peowiaczek, Związek byłych Drużyniaczek, Związek byłych Kurierek I Brygady wystąpiły z wnioskiem o przyjęcie do sekcji polskiej FIDAC Aux. Generał Górecki popierał te działania i pośredniczył w przekazaniu dokumentów ubiegających się o członkostwo związków.³³ Wymienione wyżej organizacje były już w tym czasie w składzie męskiego FIDAC – weszły do organizacji międzynarodowej jako członkowie FPZOO.

Konflikt znalazł swoje odbicie na forum międzynarodowego FIDAC i został zainicjowany przez FPZOO, która rościła sobie prawo do przejęcia nadzoru nad wszystkimi organizacjami polskimi należącymi do FIDAC. Większość polskich organizacji żeńskich wchodzących w skład FIDAC Aux., które związane były z endecją, nie uznawała FPZOO. W lutym 1931 r. na zebraniu sekcji polskiej FIDAC doszło do konfrontacji między aktualnym zarządem a reprezentantkami organizacji współpracujących z Federacją. Przewodniczyła zebraniu Józefa Szebeko, związana z endecją, w prezydium zasiadały Arciszewska i Modelska. Podczas spotkania obradowano nad kandydaturą Ireny Panenkowej, związanej w czasie wojny z Naczelnym Komitetem Narodowym, która wejść miała do komitetu redakcyjnego książki poświęconej działalności kobiet w czasie I wojny światowej. Kandydaturę tę odrzucały przedstawicielki organizacji postlegionowych.³⁴

W 1931 r. Pełczyńska zwracała się w krótkim, prywatnym liście do gen. Góreckiego z inicjatywą zainteresowania problemem Piłsudskiej.³⁵ Pisała: „Czy Pan Generał nie zechciał poświęcić raz jeszcze trochę czasu dla na-

³² Wanda Pełczyńska, „Z powodu ostatniego Kongresu Fidac’u Żeńskiego w Pradze,” *Polska Zbrojna*, październik 24, 1931, 6.

³³ AAN, FPZOO, sygn. 380, List gen. Romana Góreckiego do Julii Rembielińskiej, Warszawa, 16 III 1931 r., 26.

³⁴ Letko, *W służbie*, 80–81.

³⁵ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, Kolekcje osobowe i organizacji na uchodźstwie, Kolekcja Reginy Hubickiej, kol. 399, Protokół z Zebrania Zarządu Zw. B.

szego Fidacu, może tym razem zrobilibyśmy zebranie razem z Panią Marszałkową, która żywo interesuje się temi zagadnieniami”.³⁶ Piłsudska stała na czele Związku b. Kurierek I Brygady, zapraszała do Belwederu przedstawicielki innych organizacji kombatanckich i uczestniczyła w ich zjazdach.³⁷

Zainteresowane sprawą rozszerzenia polskiej żeńskiej sekcji FIDAC przedstawicielki organizacji kombatanckich zwracały się również do władz sekcji polskiej FIDAC drogą oficjalną. Jadwiga Próchnicka z Rodziny Wojskowej, Natalia Steinowa z Ligi Kobiet oraz Pełczyńska ze Stowarzyszenia b. Instruktoerek Oświatowych działających w ramach Sekcji Propagandy i Opieki Naczelnego Dowództwa (dalej: SPiO) 10 marca 1931 r. wystosowały list do prezesa Góreckiego, w którym apelowały o pomoc w zażegnaniu sporu.

„Wobec tego, że 7 organizacji, stanowiących większość w FIDAC żeńskim w Warszawie stara się nadać mu zabarwienie partyjno-polityczne, i wobec tego, że prezydium FIDAC żeńskiego popełnia cały czas szereg nieformalności, tak, że wszelka współpraca staje się w tych warunkach niemożliwa – niżej podpisane organizacje zwracają się do Wice-Przewodniczącego FIDAC w Polsce z prośbą o wprowadzenie uzdrowienia wewnętrznych stosunków w FIDAC żeńskim”.³⁸

Próby porozumienia z przedstawicielkami żeńskiego FIDAC nie przyniosły oczekiwanych efektów. Listy z pierwszej połowy 1931 r. do Juli Rembielińskiej, przewodniczącej sekcji żeńskiej FIDAC z prośbą o rozpatrzenie wniosków o przyjęcie do organizacji Związku Peowiaczek, Związku b. Drużyniaczek, Związku b. Kurierek I Brygady, Związku Legionistek, zostały odrzucone. Powodem miało być niespełnianie wymogów statutowych.³⁹ Organizacje te były już członkami międzynarodowego FIDAC, a nie mogły wejść w skład organizacji polskiej.

Na posiedzeniu Rady Naczelnej (*Conseil de Direction*) w Paryżu przed kongresem w Pradze w 1931 r. na wniosek Zdziarskiej-Zaleskiej podjęto uchwałę o przyjmowaniu do sekcji polskiej nowych członków. Ale ustalenia te nie przyniosły żadnych efektów.

Kurierek, Warszawa, 16 VI 1936 r., 4; Jacek Piotrowski, *Generał Stefan Hubicki. Żołnierz, polityk, lekarz (1877–1955)* (Wrocław: Wyd. GAJT, 2009), 230.

³⁶ AAN, FPZOO, sygn. 380, List Wandy Pełczyńskiej do gen. Romana Góreckiego, Warszawa, marzec 1931 r., 118.

³⁷ *Naród i Wojsko*, listopad 14, 1937, 14. M.in. Zjazd z okazji 25-lecia Strzelczyń 1912–1914 powołał na przewodniczącą Piłsudską.

³⁸ AAN, FPZOO, sygn. 380, List Natalii Próchnickiej, Natalii Steinowej, Wandy Pełczyńskiej do gen. Romana Góreckiego, Warszawa 10 III 1931 r., 58.

³⁹ *Ibid.*, List gen. Romana Góreckiego do Marii Zdziarskiej-Zaleskiej, Warszawa, 16 III 1931 r., 62.

Podczas obchodów 11 rocznicy powstania FIDAC, które miały miejsce również przed zjazdem w Pradze, prezes Górecki w swoim przemówieniu wygłoszonym 28 sierpnia 1931 r. wiele miejsca poświęcił roli kobiet.

„Oto Polska jest jednym spośród 10-ciu narodów wchodzących w skład «Fidac» w którym kobiety brały bezpośredni udział w walce o niepodległość. Z tego też tytułu należą już do «Fidac», tej wielkiej żołnierskiej rodziny następujące: 1) Związek Kurierek I-ej Brygady, 2) Związek Legionistek, 3) Związek Drużyniaczek, 4) Związek Peowiaczek. Podniosła to była chwila, gdy Conseil de Direction [Rada Naczelna] «Fidacu» przyjmowała powyższe organizacje do swego grona. Ze wzruszeniem słuchali koledzy nasi 10-ciu narodów o tem, jak to Polska Kobieta walczyła o niepodległość swego kraju, – a gdy Przewodniczący poddał odnośny wniosek pod głosowanie – uchwalono go jednogłośnie przez aklamację, oddając w ten sposób hołd Polskiej Kobiecie. Bohaterstwo Polskiej Kobiety, walczącej o Niepodległość stanowi nieoceniony kapitał moralny i to nie tylko dla nas Polaków”.⁴⁰

Władze tzw. męskiego FIDAC doceniały udział kobiet w walkach o niepodległość. Generał Górecki wielokrotnie podkreślał wkład kobiet oraz uważał, że w skład sekcji żeńskiej powinny wejść wszystkie zasłużone organizacje kombatanckie, powinno dojść do zjednoczenia kobiecych organizacji kombatanckich i utworzenia jednej reprezentacji.

Konflikt narastał, jego kulminację stanowił Zjazd FIDAC w Pradze, którego obrady toczyły się od 30 sierpnia do 4 września 1931 r. W liście do Mazaraki gen. Górecki odmówił uznania polskich reprezentantek, pisał: „uważam za swój obowiązek oświadczyć Wielce Szanownej Pani jako Przewodniczącej Żeńskiego Fidacu’u Pomocniczego, że Delegacja Polska Fidacu’u stoi na stanowisku, iż p. Łada,⁴¹ jako też p. Prosińska nie reprezentują ogółu kobiet, które położyły wielkie zasługi w walce o Niepodległość Polski”.⁴²

Do sprawy tej powróciła Pełczyńska na forum, po powrocie ze zjazdu FIDAC w Pradze, pisząc o tym w październiku 1931 r. na łamach *Polski Zbrojnej*: „Natomiast w Polsce, jak dotąd sprawa Fidacu’u żeńskiego nie jest należycie postawiona. Dość powiedzieć, że dużo bardzo wielkich liczebnie i bardzo zasłużonych w okresie wojny organizacji nie tylko

⁴⁰ Ibid.; *Federacja* nr 1–2 (1930): 53. Związek Legionistek został przyjęty do FIDAC 19 XII 1929 r.

⁴¹ Wanda Ładzina (ur. 1880 – zm. 1966) – założycielka Narodowej Organizacji Kobiet, brała udział w wojnie polsko-bolszewickiej oraz akcji plebiscytowej na Śląsku, posłanka na Sejm I kadencji 1922–1927.

⁴² AAN, FPZOO, sygn. 380, List gen. Romana Góreckiego do Julii Mazaraki, Warszawa, 25 VIII 1931 r., 38.

Fidac'u żeńskiego nie weszło, ale co gorsza – mimo czynionych w tym kierunku poważnych usiłowań, wejść nie mogło. Oczywiście odpowiedzialność za to spada całkowicie i wyłącznie na te organizacje kobiece, w których rękach spoczywają dotąd losy Fidac'u żeńskiego w Polsce”⁴³

W atmosferze nieporozumień i wzajemnego odmawiania sobie zasług i możliwości połączenia polskich organizacji kobiecych jesienią 1931 r. Piłsudska włączyła się aktywnie w działania mające na celu reorganizację polskiej sekcji FIDAC Aux. Od tego momentu cała korespondencja pomiędzy gen. Góreckim a przedstawicielkami żeńskiego FIDAC kierowana była do wglądu Piłsudskiej.⁴⁴ Sprawa odrzucenia nowych organizacji ciągnęła się do wiosny 1932 r., kiedy to zostało zwołane zebranie organizacyjne FIDAC pod kierownictwem marszałkowej. Do tego czasu przedstawicielki FIDAC dokonały wyboru nowych władz i całkowicie ignorowały apele gen. Góreckiego.⁴⁵ Sprawa zaogniła się, gdy zaczęto przygotowywać międzynarodowe wydawnictwo poświęcone bohaterstwu kobiet w czasie I wojny światowej.⁴⁶ Generał Górecki wyrażał w liście do Piłsudskiej obawę, że zostaną w niej pominięte zasłużone i ważne dla polskiego czynu niepodległościowego organizacje kobiece.⁴⁷

W atmosferze narastającego sporu Piłsudska aktywnie przystąpiła do prac, które usprawnić miały przejęcie kontroli przez FPZOO nad żeńskim ruchem kombatanckim w Polsce. Zapewniała, że pod sztandarem nowej organizacji znajdzie się miejsce dla wszystkich ugrupowań kobiecych, które brały udział w walkach o wolność. Zorganizowanie zebrania w Belwederze, z honorowym udziałem żony Marszałka, oznaczało, że sprawa utworzenia nowej organizacji jest przesądzona. Piłsudska podjęła się tego zadania z przekonaniem, że reprezentuje jedną z najważniejszych organizacji niepodległościowych, jaką były Kurierki I Brygady. Uważała również, że obecność w FIDAC organizacji związanych z Legionami wspierać będzie obóz

⁴³ Pelczyńska, „Z powodu,” 6.

⁴⁴ AAN, FPZOO, sygn. 380, List gen. Romana Góreckiego do Julii Mazaraki, Warszawa, 25 VIII 1931 r., 38.

⁴⁵ Ibid., List Heleny Radziszewskiej do gen. Romana Góreckiego, Warszawa, 27 XI 1931 r., 42; Skład Prezydium Fidac'u Żeńskiego, 27 III 1931 r., 43. Przewodniczącą została Helena Radziszewska, wiceprzewodniczącą Zofia Arciszewska, drugą wiceprzewodniczącą Stanisława Modelska.

⁴⁶ „La Femme polonaise au service de la Patriae pendant la guerre 1914–1920,” w *Femina patriae defensor. La femme au service de la patrie* (Paris: Charles Lavauzelle, 1934), 165–202; Książka została wydana przez *Fédération Interalliée des Anciens Combattants F. I. D. A. C. Auxiliaire Féminine*. Wstęp do części poświęconej Polkom napisała Michalina Mościcka (s. 159–161).

⁴⁷ AAN, FPZOO, sygn. 380, List gen. Romana Góreckiego do Aleksandry Piłsudskiej, Warszawa, 16 III 1932 r., 59.

rzządzący. Działania gen. Góreckiego oraz włączenie się Piłsudskiej w reorganizację FIDAC mogły być odbierane jako zamach stanu na uznaną przez międzynarodowe FIDAC organizację. Ale nieugięta postawa dotychczasowych władz, m.in. Mazaraki czy Heleny Radziszewskiej i ich zdecydowany sprzeciw wobec poszerzenia organizacji miały również wymiar polityczny. Odrzucanie wniosków organizacji związanych wcześniej z Legionami, a w latach trzydziestych z sanacją, wpisywało się w walkę opozycyjnych obozów politycznych. Przejęcie przywództwa w ruchu kombatanckim przez Piłsudską i ugrupowania związane z Legionami umożliwiło przystąpienie do niego także nowych stowarzyszeń, które nie miały tradycji wojennych. Do grona kobiecych organizacji kombatanckich włączona została również powstała po I wojnie światowej Rodzina Wojskowa, która skupiała żony uczestników walk.⁴⁸

W zebraniu zorganizowanym 20 marca 1932 r. w Belwederze uczestniczyły przedstawicielki 15 organizacji kombatanckich: 1) Liga Kobiet, 2) Rodzina Wojskowa, 3) Instruktorzy Oświatowe SPiO, 4) POW, 5) Związek Drużyniaczek, 6) Kurierki I Brygady, 7) Kurierki Naczelnego Dowództwa, 8) Związek b. Strzelczyń, 9) Związek Broni, 10) Koło Polek, 11) Towarzystwo Pomocy Żołnierzowi Polskiemu, 12) Biały Krzyż, 13) Legia Kobieta, 14) Towarzystwo im. Piłsudskiego, 15) Komenda Naczelna 3.

W swoim przemówieniu gen. Górecki przypomniał o tym, że dotychczasowe władze FIDAC polskiego z Radziszewską na czele konsekwentnie odmawiały przyjęcia nowych członkiń. Za podstawę zwołania zebrania mającego na celu reorganizację i przyjęcie do FIDAC nowych ugrupowań uznał brak statutów oraz niepłacenie składek przez polskie związki zrzeszone dotychczas w FIDAC Aux. Powoływał się również na postanowienia, jakie zapadły na zebraniu *Conseil de Direction* w Paryżu przed kongresem w Pradze w 1931 r. Zostały tam przeprowadzone w jego obecności rozmowy, w których uczestniczyły: Pełczyńska, Jadwiga Próchnicka, Hanna Łukasiewiczowa oraz przewodnicząca FIDAC Aux. Danitzia Agathanovitch. Ustalono wówczas, że pozostające poza organizacją polską związki i stowarzyszenia zostaną do niej przyjęte. O porozumieniu tym poinformowano również prezesa FIDAC Edwarda J. White'a. Ustalenia podjęte w Paryżu nie zostały zrealizowane.

⁴⁸ Izabela Nowicka-Kuczyńska, „Stowarzyszenie «Rodzina Wojskowa»,” w *Służba Polek na frontach II wojny światowej*, cz. 4, red. Mirosław Golon et al. (Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”, 2000); Irena Ciekowska, „Stowarzyszenie «Rodzina Wojskowa» 1925–1939,” *Wojskowy Przegląd Historyczny* 41, nr 4 (1996): 97–20.

Na marcowym zebraniu powołano zarząd tymczasowy FIDAC Aux. w Polsce. Piłsudska została jego przewodniczącą,⁴⁹ Helena Sujkowska (Liga Kobiet), Maria Rychterówna (Kurierki I Brygady) oraz Konstancja Łubieńska (Koło Polek) wiceprzewodniczącymi; Barthel de Weydenthal sekretarzem, Jadwiga Jędrzejewiczowa zastępczynią sekretarza, Próchnicka skarbniczką (Rodzina Wojskowa), Leonia Barańska zastępczynią skarbniczki (SPiO).⁵⁰ Wyznaczono również delegatki zagraniczne. Polską sekcję reprezentować miały na forum międzynarodowym Wanda Pełczyńska, Leokadia Śliwińska, Łukaszewiczowa, w zastępstwie Hanna Hubicka i Próchnicka. Przy prezydium organizacji pracowało wiele komisji: historyczno-archiwalna, prasowo-propagandowa, społeczno-obywatelska, klubowa, która utrzymywała kontakt towarzyski pomiędzy poszczególnymi organizacjami, finansów, komisja Czerwonego Maku współdziałająca z Towarzystwem Opieki nad Grobami Poległych i komisja budowy domu (który miał się stać pomnikiem kobiet poległych w walce o niepodległość).⁵¹

Zebranie, które miało być próbą załagodzenia sporu, nie zakończyło batalii o władzę i reprezentowanie organizacji kombatanckich na arenie międzynarodowej. Dawne władze z Radziszewską na czele nie widziały możliwości przekazania na ręce przewodniczącej nowej formacji ani dokumentacji, ani też archiwum, sprawozdania finansowego oraz sprawozdania z dotychczasowej działalności. Wszystkie te dokumenty miały zostać przekazane bezpośrednio Piłsudskiej. Nie zaakceptowały przejęcia sekcji polskiej FIDAC przez organizacje związane z piłsudczykami i nie podporządkowały się nowym władzom. Ostatecznie na forum międzynarodowym zatwierdzenie nowych władz sekcji polskiej FIDAC Aux. nastąpiło w Paryżu 29 kwietnia 1932 r. Radziszewska zgodziła się przekazać dokumentację organizacyjną w sierpniu 1932 r.

Echa tego konfliktu wybrzmiewały również podczas wizyty gen. Góreckiego w Pradze w grudniu 1932. Bożena Elšlégrova-Puklova, przewodnicząca międzynarodowego żeńskiego FIDAC, przekazała mu skargę Wandy Ładziny na nowe władze polskiej sekcji żeńskiego FIDAC i Piłsudską. Generał odpierał te ataki:

„Wyjaśniłem p. Elšlégrovej, że sprawa dawniejszych władz polskiej sekcji FIDAC żeńskiego nie jest niczym innym jak drugim wydaniem sprawy dawniejszych władz FIDAC męskiego, z tą różnicą, że przedtem robili nam

⁴⁹ Sikorska, *Aleksandra Piłsudska 1882–1963* (Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 2021), 156–160.

⁵⁰ AAN, FPZOO, sygn. 380, Posiedzenie organizacyjne polskiego F.I.D.A.C. Auxil., Warszawa 20 III 1932 r., 100–101.

⁵¹ „Działalność Fidać u Żeńskiego w Polsce po reorganizacji,” *Biuletyn Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny* (dalej: BFPZOO) nr 11 (1933): 2.

trudności w wejściu do FIDACU pp. płk. [Franciszek Adam] Arciszewski i [Izydor] Modelski, podczas kiedy naszym organizacjom kobiecym te same trudności robiły pp. płk. Arciszewska i płk. Modelska.”⁵²

Działalność zreorganizowanego FIDAC Aux. została zainicjowana opublikowaniem w różnych tytułach prasowych związanych z ruchem kombatanckim oraz piłsudczykami deklaracji ideowej żeńskiego FIDAC w Polsce. W dokumencie tym jednym z najistotniejszych punktów było szerzenie paacyfizmu:

„Deklaracja ideowa Fidacu żeńskiego w Polsce mówi o niej: «Polka wniosła wkład swojej pracy i ofiarę we wszystkie walki o wolność swojego narodu. Dziś ma prawo wolności tej bronić – głosząc pokój». [...] Udział kobiet w szerokiej akcji określonej przez byłych towarzyszy broni posiada szczególnie poważną wartość, ponieważ istocie charakteru kobiecego odpowiadają podstawowe zadania Fidacu: leczenie ran wojny, głoszenie braterstwa narodów i uczciwości ich stosunków wzajemnych.”⁵³

Organizacje skupione od 1932 r. w sekcji polskiej FIDAC Aux. 12 maja 1933 r. powołały organizację pod nazwą Unia Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (dalej: UPZOO). W tym dniu w Oficerskim Kasynie Reprezentacyjnym w Warszawie odbyło się pod przewodnictwem Piłsudskiej walne zebranie, podczas którego podkreślała, że szczególnie ważnym kierunkiem działalności organizacji jest praca z młodzieżą. Podczas zebrania przedstawicielki sekcji działających w ramach FIDAC Aux. złożyły sprawozdania organizacyjne, ale najważniejsza część spotkania dotyczyła przyjęcia statutu Unii. Miała ona bowiem od tej pory reprezentować interesy i cele zrzeszonych stowarzyszeń na terenie kraju. Sekcja polska FIDAC Aux. miała zaś reprezentować polskie organizacje na arenie międzynarodowej. Uczestniczkom zebrania udało się zatwierdzić statut Unii, został on następnie przekazany zarządowi żeńskiego FIDAC w Polsce. Na zebraniu przeprowadzono również wybory do władz Unii. Przewodniczącą wybrano przez aklamację, została nią Piłsudska.⁵⁴

Ustalono zakres działalności nowej organizacji, która przede wszystkim obejmowała samopomoc koleżeńską, która miała polegać na zewidencjonowaniu weteranek, wydaniu im legitymacji członkowskich, zorganizowaniu zasiłków dla najbardziej potrzebujących oraz ich rodzin, przewidywano

⁵² Jabłonowski, „Relacja gen. Romana Góreckiego z podróży do Pragi w grudniu 1932 r.,” *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej* 23 (1987): 191.

⁵³ „FIDAC Żeński w Polsce (Fédération Interalliée d'Ancien Combattants). Deklaracja ideowa,” *Praca Obywatelska*, listopad 15, 1932, 3; „Deklaracja ideowa FIDAC,” *Kobieta Współczesna*, grudzień 18, 1932, 839.

⁵⁴ „Działalność Fidacu Żeńskiego w Polsce po reorganizacji,” *BFPZOO* nr 11 (1933): 2.

również budowę domu dla byłych uczestniczek walk o niepodległość, ufundowanie tablicy upamiętniającej poległych i zmarłych. Komisje historyczna i archiwalna oraz społeczno-obywatelska miały także przystąpić do szybkiego opracowania materiałów propagandowych, których celem było szerzenie wśród młodzieży wiedzy na temat kobiecego ruchu niepodległościowego.⁵⁵ Do Unii przystępowały również organizacje niezrzeszone dotychczas w sekcji polskiej FIDAC Aux.: Przynależenie Kobiet do Obrony Kraju, Zrzeszenie Sióstr Czerwonego Krzyża, Związek Chrześcijańskiej Młodzieży Męskiej YMCA (ang. *Young Men's Christian Association*), Organizacja Przynależenia Wojskowego Kobiet i Związek Harcererek. Unia podejmowała działania o różnym charakterze: pomocowym,⁵⁶ organizowała wycieczki koleżeńskie,⁵⁷ w 1933 r. zaangażowała się w organizację obchodów święta niepodległości. Przed Grobem Nieznanego Żołnierza 30 listopada 1933 r. Unia zorganizowała defiladę młodzieży, a 3 grudnia jej przedstawicielki z przewodniczącą Piłsudską wzięły udział w uroczystości zorganizowanej przez FIDAC z okazji 14 rocznicy powstania państwa polskiego. Wówczas też dr Regina Danysz-Fleszarowa wygłosiła referat omawiający ogólne założenia żeńskiego FIDAC.⁵⁸

Od lutego 1934 r. organizacja dysponowała również własnym organem prasowym pt.: *Dodatek Stowarzyszenia Unia Związków Obrończyń Ojczyzny*, który ukazywał się jako dodatek do *Polski Zbrojnej*.⁵⁹ 15 lutego do rąk czytelników trafił pierwszy numer pisma. Na stronie tytułowej widniało duże zdjęcie Piłsudskiej, przewodniczącej Unii Polskich Związków Obrończyń Ojczyzny (FIDAC żeńskiego w Polsce).⁶⁰ W pierwszym numerze pisma po raz kolejny opublikowano deklarację ideową organizacji. Unia miała również swoje agendy w innych miastach Polski, powstały biura prowincjonalne w Krakowie, Lwowie, Wilnie, Łodzi, Radomiu.

Sekcja polska FIDAC Aux. po 1932 r. nadal uczestniczyła w odbywających się corocznie międzynarodowych zjazdach. Piłsudska, jako

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ „Fidac Żeński u córki Traugutta,” *BFPZOO* nr 3 (1933): 2. Na przykład na początku 1933 r. przedstawicielki FIDAC Anna Kościalkowska i Zofia Wańkowiczowa z polecenia Piłsudskiej odwiedziły córkę Romualda Traugutta Annę Juszkiewiczową.

⁵⁷ „Wycieczka Fidac'u Żeńskiego do Wilna,” *BFPZOO* nr 9 (1933): 2.

⁵⁸ „FIDAC Żeński w Polsce,” *BFPZOO* nr 22 (1933): 3; „Z życia Unii Polskich Obrończyń Ojczyzny. Polska Sekcja Fidac Auxiliarie Feminine,” *Praca Obywatelska*, grudzień 15, 1933, 8–9.

⁵⁹ Jabłonowski, „Przyczynek do dziejów prasy polskich związków byłych wojskowych w latach 1918 – 1939,” *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 30, nr 2 (1991): 76.

⁶⁰ *Dodatek Stow. Unja Związków Obrończyń Ojczyzny F. I.D.A.C. żeński w Polsce* nr 1 (1934): 1.

przewodnicząca, nie wyjeżdżała na nie nigdy. Tłumaczyła się niechęcią do publicznych wystąpień, ale był to powód oficjalny. Zatrzymywały ją w Polsce sprawy osobiste. Z uznaniem wypowiadała się zaś o polskich reprezentantkach i zawsze wspierała uczestniczki zjazdów, wysyłając oficjalne listy.⁶¹

Na zjazdy wyjeżdżały zazwyczaj dwie przedstawicielki. Polskę reprezentowały najczęściej Pełczyńska oraz Bartel de Weydental, Zdziarska-Zaleska, Nieniewska, jak również Mazaraki, która nadal miała bardzo silną pozycję w światowej organizacji FIDAC Aux.⁶² Uczestniczki międzynarodowych zjazdów miały za zadanie promowanie Polski i polskiej kultury. Reprezentantki wygłaszały odczyty o działalności kobiet w Polsce, np. w oświacie, pracy z młodzieżą, wykazywały się aktywnością podczas zjazdów, np. w 1932 r. w Lizbonie zgłosiły wnioski dotyczące aktualizacji map szkolnych – używania map powojennych, które były wykorzystywane w edukacji oraz ogłoszenie konkursu literackiego dla młodzieży na powieść o tematyce pokojowej,⁶³ w 1933 r. w Casablance sekcja polska również zgłosiła dwa wnioski, które dotyczyły wymiany młodzieżowej pomiędzy członkami państw stowarzyszonych oraz zapraszania gości spoza organizacji do wygłaszania ideowych referatów.⁶⁴ W 1934 r. na posiedzeniu Rady Zarządzającej żeńskim FIDAC w Paryżu Polki wygłosiły referat dotyczący pracy kobiet w ramach organizacji.⁶⁵ Podczas paryskiego Conseil de Direction w 1935 r. odbył się jarmark ludowy, na którym w sekcji polskiej wystawione zostały polskie wyroby rękodzielnicze.⁶⁶

W ramach UPZOO organizowane były w Warszawie odczyty i spotkania, miały one również niekiedy charakter międzynarodowy. W listopadzie 1934 r. Aleksandra Piłsudska podejmowała w Belwederze francuskie uczestniczki I wojny światowej i działaczki FIDAC Aux.: pełniącą funkcję

⁶¹ *Naród i Wojsko*, kwiecień 15, 1935, 21. W 1935 r. również nie uczestniczyła w zjeździe paryskim, tym razem miała powody osobiste. Przekazała pozdrowienia delegatkom z 11 krajów. Barthel de Weydental odniosła się do tej sytuacji: „I rzeczywiście pani Piłsudska, która w sposób godny podziwu łączy w sobie zalety żony wielkiego męża stanu z zaletami kobiety, pracującej społecznie niezwykle intensywnie, byłaby specjalnie chciała brać udział w dzisiejszej uroczystości nie tylko sercem i myślami. Jednak rozliczne i ważne obowiązki przeszkodziły jej w przybyciu na nią”.

⁶² *Federacja* nr 12 (1931): 32; *Naród i Wojsko*, kwiecień 15, 1935, 21; *Naród i Wojsko*, październik 3, 1937, 3.

⁶³ Pełczyńska, „Wnioski polskie na Kongres w Lizbonie,” *Biuletyn Informacyjny i Prasowy Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny* nr 10 (1932): 4.

⁶⁴ Pełczyńska, „Zjazd kobiet 10-ciu narodów na Kongresie Fidać'u Żeńskiego w Casablance,” *BFPZOO* nr 21 (1933): 2.

⁶⁵ „Fidac Żeński w Polsce,” *BFPZOO* nr 5 (1934): 6.

⁶⁶ *Dodatek Stow. Unja Związków Obrończyń Ojczyzny. FIDAC Żeński w Polsce* nr 2 (1934): 4.

Sekretarz Generalnej Germaine Malaterre i honorową przewodniczącą Lucie Marcel Heraud. Spotkanie połączone było z prelekcją, którą uświetnili swoją obecnością premier, kilku ministrów oraz ambasador francuski w otoczeniu personelu ambasady. Udział w odczycie zatytułowanym „O kobiecie francuskiej” potraktowany został jako „wydarzenie dyplomatyczne”.⁶⁷

Unia brała udział w cyklicznych zebraniach *Conseil de Direction* FIDAC Aux., które odbywały się cztery razy w roku w Paryżu oraz w dorocznych kongresach. W dniach 2–3 września 1936 r. po raz drugi Kongres odbył się w Warszawie, na jego czele stanęła Piłsudska.⁶⁸ W prezydium zjazdu zasiadały również: Augusta Lady E. Spencer Churchill i hr. Jeanne de Mérode z Belgii.⁶⁹ Piłsudska pełniła wówczas obowiązki gospodyni, zaprosiła uczestniczki zjazdu na herbatkę, podejmowała je również Zofia Poniatowska, żona ministra rolnictwa Juliusza Poniatowskiego. Podczas zjazdu dyskutowano o problemach szkolnictwa i edukacji w różnych krajach europejskich. Jednak najważniejszym wydarzeniem zjazdu było powołanie Piłsudskiej na przewodniczącą organizacji. Marszałkowa odmówiła, motywując swoją decyzję tym, że nie będzie mogła stale przebywać w Paryżu, a tym samym rzetelnie wypełniać obowiązków przewodniczącej. Została więc wybrana przewodniczącą honorową, a na czele FIDAC Aux. stanęła reprezentantka USA Joseph H. Thompson (1936–1937).

Po zakończeniu międzynarodowego Kongresu w Warszawie, 6 grudnia 1936 r. w niedzielę w salach Oficerskiego Kasyna Garnizonowego przy al. Szucha 29 obradował II Walny Zjazd UPZOO. Otwierała go Piłsudska, a referaty wprowadzające wygłosiły: Pełczyńska: „Wskazania Marszałka Józefa Piłsudskiego” oraz Hanna Pohoska: „Hołd w Belwederze”.⁷⁰ W zjeździe wzięło udział 14 organizacji kobiecych i 94 delegatki. Piłsudska, jako przewodnicząca Unii, w przemówieniu inauguracyjnym nawiązywała do procesów scaleniowych w łonie organizacji: „Podjęliśmy skomplikowaną robotę [...] w celu wytworzenia między związkami, należącymi do Unii, wspólnej więzi moralnej i duchowej”. Zjazd odbywał się w podniosłej atmosferze, nieustannie odwoływano się do myśli, bohaterstwa, postawy Marszałka, a Piłsudska uczestniczyła we wszystkich obradach, wysłuchiwała przemówień prelegentek poświęconych Marszałkowi, wzięła również udział w pochodzie, który złożył kwiaty pod Belwederem. Podkreślano jej rolę w pracach organizacyjnych Unii, ale przede wszystkim pisano,

⁶⁷ Piłsudska, *Wspomnienia* (Dziekanów Leśny: Wyd. LTW, 2004), 325–327; *Naród i Wojsko*, grudzień 12, 1934, 13.

⁶⁸ *Naród i Wojsko*, wrzesień 1, 1936, 30.

⁶⁹ *Naród i Wojsko*, wrzesień 9, 1936, 12.

⁷⁰ *Naród i Wojsko*, grudzień 6, 1936, 5.

że osobisty udział marszałkowej w sposób szczególny przyczyniał się do wzmacniania więzi ideowej wśród uczestniczek Unii. Słuchaczki Zjazdu wystąpiły z błaganiem, aby Piłsudska pozostała przewodniczącą Unii. Do zarządu wybrano: Pełczyńską, Sujkowską, Helenę Fabierkiewiczową, Marię Wittekównę, Dionizję Wyszynską, Marię Wocalewską, Leokadię Śliwińską, Wandę Dreszerową.⁷¹

W 1937 r. Unia Polskich Związków Obrończyni Ojczyzny stanęła przed nowym wyzwaniem politycznym. Wraz z powołaniem do życia przez Adama Koca Obozu Zjednoczenia Narodowego (dalej: OZN) członkinie UPZOO musiały zmierzyć się z dylematem poparcia dla nowej organizacji politycznej. Początkowo zachowywały dystans, czy nawet niechęć, wobec nowego ugrupowania, które wyrastało na reorganizacji obozu sanacji – likwidacji Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem i odsunięciu od wpływów politycznych Walerego Ślawka.

Aleksandra Piłsudska wystosowała list protestacyjny do gen. Góreckiego, w którym zawiadamiała, że jako przewodnicząca UPZOO nie podjęła jeszcze żadnych decyzji w sprawie akcesu do OZN organizacji kobiecych skupionych w Unii. Nie zgadzała się z wygłoszonym przez radio 21 lutego 1937 r. komunikatem Koca, jakoby Federacja przystąpiła do OZN.⁷² Niemniej ociągające się z przystąpieniem do OZN organizacje kobiece związane z UPZOO wyznaczyły swoje reprezentantki. Nastąpiło to w listopadzie 1937 r. – po długich negocjacjach. Z ramienia Unii w radzie głównej OZN zasiadały: Irena Kuczyńska, Stefania Kudelska, Łukaszewiczowa, Pełczyńska, Wanda Twardowa.⁷³

Unia zabierała głos również w innych sprawach o charakterze politycznym. FIDAC żeński wyraził zdecydowany protest wobec ekscesów na wyższych uczelniach.⁷⁴ W imieniu Unii przewodnicząca Piłsudska podpisała list wspierający prezesa Polskiej Akademii Literatury Wacława Sieroszewskiego.⁷⁵ Sygnatariusze listu złożyli Sieroszewskiemu „wyrazy najgłębszego uznania za odważną i zdecydowaną postawę w sprawie wawelskiej i stwierdzają, że wszelkie ataki na osobę czci godnego Pana Prezesa nie zdołają pomniejszyć szacunku i czci, jaką jest otoczone Jego imię”.⁷⁶ Sieroszewski zabrał głos w tzw. „sprawie wawelskiej”, która dotyczyła przeniesienia

⁷¹ *Naród i Wojsko*, grudzień 13, 1936, 4.

⁷² AAN, FPZOO, sygn. 138, List Aleksandry Piłsudskiej do gen. Romana Góreckiego, Warszawa, 17 III 1937 r., 1–2.

⁷³ *Ibid.*, List Aleksandry Piłsudskiej do gen. Romana Góreckiego, Warszawa, 10 XI 1937 r., 3–7.

⁷⁴ *Naród i Wojsko*, grudzień 6, 1936, 5.

⁷⁵ *Naród i Wojsko*, październik 17, 1937, 7.

⁷⁶ *Ibid.*

trumny Piłsudskiego z krypty św. Leonarda do krypty pod Wieżą Srebrnych Dzwonów.⁷⁷ Decyzja ta spotkała się z otwartym sprzeciwem środowisk piłsudczykowskich. 16 lipca 1937 r. bardzo mocno protestowały w tej sprawie członkinie propiłsudczykowskich ugrupowań kobiecych: przedstawicielki UPZOO, Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet, Rodziny Policyjnej, Rodziny Rezerwistów i Samopomocy Społecznej Kobiet.⁷⁸ Sieroszewski w swoim wystąpieniu w Resursie Obywatelskiej 20 lipca 1937 r. również ostro zaprotestował, a ponadto zażądał rewizji konkordatu z 1925 r. Ściągnęło to na niego ataki ze strony środowisk prawicowych, a list o *voctum* nieufności do Polskiej Akademii Literatury skierował związany z endecją dramaturg Karol Hubert Rostworowski.⁷⁹

Unia Polskich Związków Obrończyń Ojczyzny oprócz działalności międzynarodowej oraz bieżących zmagania politycznych w swoim programie miała opiekę nad dziećmi kombatantów i bezrobotnymi. Zajmowała się zapoznawaniem młodzieży z ideologią FIDAC, promowała patriotyzm. Przedstawicielki Unii zorganizowały dla dzieci kombatantów 99 przedszkoli i 24 szkoły powszechne, 17 bibliotek, 16 ogródków jordanowskich i 11 świetlic. Pod specjalnym przewodnictwem Piłsudskiej członkinie zajmowały się bezrobotnymi i ich dziećmi. Zakładano dla niepracujących kobiet liczne domy zarobkowe, gdzie np. szyto bieliznę dla wojska. Wystarano się o pozwolenie, aby na placach i nieużytkach podmiejskich rodziny bezrobotnych mogły uprawiać ogrody warzywne. Członkinie Unii zajmowały się również dystrybucją żywności oraz odzieży, organizowały żłobki i „krople mleka”. Prowadzone były kluby odczytowe, urządzane gwiazdki dla dzieci osób bezrobotnych, kolonie letnie dla dziewcząt ze szkół średnich. Prowadziły również świetlice i herbaciarnie dla niepracującej inteligencji. Opiekowały się grobami poległych, organizowały pomoc finansową dla najuboższych weteranek i ich rodzin. Zajmowały się również opieką nad żołnierzami, w ramach której założono 57 szkół dla żołnierzy, 157 świetlic i 150 bibliotek. Urządzano odczyty, wycieczki, koncerty, teatry amatorskie. Pieniądze niezbędne na działalność i organizację wszystkich

⁷⁷ Paweł Kajzar, *Mauzoleum Marszałka Józefa Piłsudskiego na Wawelu w latach 1935–1989* (Kraków: Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, 2018).

⁷⁸ Joanna Dufurat, *W służbie obozu marszałka Józefa Piłsudskiego. Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928–1939)* (Kraków: Wyd. Avalon T. Janowski, 2013), 365–366; Andrzej Ajnenkiel, *Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1980), 554–555.

⁷⁹ Andrzej Sieroszewski, *Wacława Sieroszewskiego żywot niespokojny* (Warszawa: Iskry, 2015), 400–401.

instytucji pomocowych pochodziły ze składek społecznych, zbiórek i darowizn.⁸⁰ Unia prowadziła ośrodek opieki nad młodzieżą bezrobotną.⁸¹

W 1936 r. przedstawicielki UPZOO protestowały przeciwko nasilającym się antysemitycznym wystąpieniom na uczelniach. W rezolucji potępiano „wybryki tej młodzieży, która swymi czynami wystawia świadectwo bądź swemu ubóstwu umysłowemu, bądź moralnemu i tym samym dyskwalifikuje siebie jako tych, którzy mają prawo do ukończenia wyższych studiów i do objęcia w przyszłości poważniejszych stanowisk w kraju”.⁸² W obliczu zagrożenia wojennego, w 1938 r. UPZOO poparła ustawę o powszechnym obowiązku wojskowym, przewidującą czynny udział kobiet w obronie kraju. Delegacja Unii złożyła na ręce ministra spraw wojskowych oświadczenie, w którym wyrażała entuzjazm, pisząc m.in.: „Głębokie zrozumienie ustawy o służbie wojskowej kobiet zadokumentujemy tak naszą własną pracą, jak i usiłowaniami uświadamiania szerokich mas kobiecych o honorze, jaki je spotyka przez powołanie kobiety do udziału w pracach wojska”.⁸³

Po utworzeniu Unii w 1933 r. pisano, że była ona organizacją mało znaną, a jeszcze mniej znana była jej działalność, ale dotyczyło to większości organizacji kobiecych działających w II Rzeczypospolitej.⁸⁴ Związki i stowarzyszenia, które weszły w skład Unii skupiały jednak liczne grono działaczek.⁸⁵ Badania dotyczące działalności kobiet w ruchu kombatanckim ukazują ich ambicje i szeroki zakres pracy. Wśród najważniejszych celów działania kobiecych organizacji kombatanckich wymienić należy: zachowanie pamięci o roli kobiet, które aktywnie walczyły o niepodległość Polski, wspieranie bliskich ideologicznie ugrupowań politycznych biorących udział w bieżącym życiu publicznym, reprezentowanie Polski na arenie międzynarodowej oraz pomoc kombatanantom i ich rodzinom. Działaczki UPZOO miały również ambicje polityczne. Unia jako organizacja związana z obozem władzy odnosić się musiała do bieżących problemów politycznych. Dla

⁸⁰ „Unia Polskich Związków Obrończyń Ojczyzny,” *Naród i Wojsko*, wrzesień 1, 1936, 30.

⁸¹ Helena Stattlerówna, „Na Zjazd Unii Obrończyń Ojczyzny,” *Naród i Wojsko*, grudzień 6, 1936, 5.

⁸² „Fidac Żeński wobec ekscesów na wyższych uczelniach,” *Naród i Wojsko*, grudzień 6, 1936, 5.

⁸³ *Naród i Wojsko*, styczeń 2, 1938, 6; *Naród i Wojsko*, styczeń 16, 1938, 7.

⁸⁴ Dobrochna Kałwa, *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych* (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2001); Kałwa, „Model kobiety aktywnej na tle sporów światopoglądowych. Ruch feministyczny w dwudziestolecium międzywojennym,” w *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej. Zbiór studiów*, red. Anna Żarnowska i Andrzej Szwarz (Warszawa: Wyd. DiG, 2000).

⁸⁵ Niewęglowska, *Federacja*, 162–163.

wielu członkiń Unii działalność na jej forum stanowiła jedną z wielu aktywności.

Podporządkowanie sekcji polskiej FIDAC Aux. męskiemu FIDAC, przejście steru nad polskim ruchem kombatanckim przez gen. Góreckiego i FPZOO odbywało się przy czynnym udziale Piłsudskiej i działaczek organizacji postlegionowych: Pełczyńskiej czy Barthel de Weydenthal. UPZOO z Piłsudską na czele stała się jednym z filarów wspierania obozu władzy, zmonopolizowała działalność w środowisku polskich kombatanatów i doprowadziła do marginalizacji organizacji opozycyjnych wobec piłsudczyków.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych

Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny
Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego
Kolekcja Reginy Hubickiej

Opracowania

- Ajnenkiel, Andrzej. *Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1980.
- Bełcikowski, Jan. *Warszawa kobieca*. Warszawa: Biblioteka Nowej Cywilizacji, 1930.
- Ciećkowska, Irena. „Stowarzyszenie «Rodzina Wojskowa» 1925 – 1939.” *Wojskowy Przegląd Historyczny* 41, nr 4 (1996): 97–120.
- Dufurat, Joanna. *W służbie obozu marszałka Józefa Piłsudskiego. Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928–1939)*. Kraków: Wyd. Avalon T. Janowski, 2013.
- Eichenberg, Julia. *Kämpfen für Frieden und Fürsorge Polnische Veteranen des Ersten Weltkriegs und ihre internationalen Kontakte 1918–1939*. München: Oldenbourg Verlag, 2011.
- Jabłonowski, Marek. *Sen o potęgę Polski. Z dziejów ruchu byłych wojskowych w II Rzeczypospolitej 1918–1939*. Warszawa: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1998.
- Jabłonowski, Marek. „Rola i znaczenie grup nacisku w II Rzeczypospolitej. Przypadek ruchu kombatanckiego.” *e-Politikon. Kwartalnik Naukowy Ośrodka Analiz Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego* nr 27 (2018): 177–178.
- Jabłonowski, Marek. „Przyczynek do dziejów prasy polskich związków byłych wojskowych w latach 1918–1939.” *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 30, nr 2 (1991): 69–86.
- Jabłonowski, Marek. „Relacja gen. Romana Góreckiego z podróży do Pragi w grudniu 1932 R.” *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej* 23 (1987): 181–199.
- Kajzar, Paweł. *Mauzoleum Marszałka Józefa Piłsudskiego na Wawelu w latach 1935–1989*. Kraków: Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, 2018.
- Kałwa, Dobrochna. *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2001.

- Kałwa, Dobrochna. „Model kobiety aktywnej na tle sporów światopoglądowych. Ruch feministyczny w dwudziestoleciu międzywojennym.” W *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej. Zbiór studiów*. Red. Anna Żarnowska i Andrzej Szwarc, 135–154. Warszawa: Wyd. DiG, 2000.
- Kryńska, Elwira Jolanta. *Polski Biały Krzyż (1918–1961)*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2012.
- „La Femme polonaise au service de la Patriae pendent la guerre 1914–1920.” W *Femina patriae defensor. La femme au service de la patrie*. Paris: Charles Lavauzelle, 1934, s. 139–175.
- Letko, Paweł. *W służbie II Rzeczypospolitej. Działalność kombatanatów polskich na forum międzynarodowym*. Olsztyn: Olsztyńska Biblioteka Historyczna, 2011.
- Łubiński, Piotr. „Ochrona i uprawnienia jeńców wojennych i innych osób zatrzymanych.” W *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*. Red. Zbigniew Falkowski, Dariusz R. Bugajski, Piotr Łubiński, Marcin Marcinko, Krzysztof Sałaciński i Michał Żeligowski, 185–208. Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, 2014.
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna. „Związek Legionistek Polskich (1921–1939) – działalność szkoleniowa, charytatywna i kultywowanie tradycji niepodległościowych.” W *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stan badań i perspektywy*. Red. Małgorzata Dajnowicz i Adam Miodowski, 93–106. Białystok: Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, 2020.
- Markert, Anna Eliza. „Związek Legionistek.” *Teki Archiwalne* 5 (2000): 13–21.
- Młynarczyk, Ewa. „Tendencje nazwotwórcze w chrematonimii społecznościowej w II Rzeczypospolitej (na przykładzie nazw stowarzyszeń).” *Onomastica* 63 (2019): 209–225. <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.63.11>.
- Niewęgłowska, Aneta. *Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (1928–1939)*. Warszawa: Wyd. Neriton, 2011.
- Niewęgłowska, Aneta. *Polski Biały Krzyż a wojsko (1919–1939)*. Toruń: Wyd. Mado, 2005.
- Nowicka-Kuczyńska, Izabela. „Stowarzyszenie «Rodzina Wojskowa».” W *Służba Polek na frontach II wojny światowej*. Cz. 4. Red. Mirosław Golon i Katarzyna Minczykowska-Tarnowska, 43–50. Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”, 2000.
- Pietrusiewicz, Maria. „Julia Mazaraki kresowa ziemianka w ruchu spółdzielczym.” *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* nr 3–4 (2012): 215–235.
- Piłsudska, Aleksandra. *Wspomnienia*. Dziekanów Leśny: Wyd. LTW, 2004.
- Piłsudska, Aleksandra. „Udział kobiet w walkach o niepodległość.” *Niepodległość* 5 (Londyn) (1955): 183.
- Piłsudska, Aleksandra, Maria Rychterówna, Wanda Pełczyńska, i Maria Dąbrowska, red. *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915*. Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1927.
- Piotrowski, Jacek. *Generał Stefan Hubicki. Żołnierz, polityk, lekarz (1877–1955)*. Wrocław: Wyd. GAJT, 2009.
- Piskała, Kamil, i Marta Sikorska-Kowalska, wstęp i oprac. *Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*. Warszawa: Wyd. Muzeum Historii Polski, 2019.
- Sieroszewski, Andrzej. *Wacława Sieroszewskiego żywot niespokojny*. Warszawa: Iskry, 2015.

- Sikorska, Marta. *Aleksandra Piłsudska 1882–1963*. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 2021.
- Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*. Red. Maria Rychterówna. Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1929.
- Zawiszancka, Zofia. *Poprzez fronty. Pamiętnik wywiadowczyni 1 pułku piechoty Legionów z 1914 roku. Na podstawie notatek spisanych w lutym-marcu 1915 r.* Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1928.

Prasa

- „Deklaracja ideowa FIDAC.” *Kobieta Współczesna*, grudzień 18, 1932.
- Dodatek Stow. Unja Związków Obrończyń Ojczyzny F. I.D.A.C. żeński w Polsce* 1934, nr 1.
- Dodatek Stow. Unja Związków Obrończyń Ojczyzny. FIDAC Żeński w Polsce* 1934, nr 2.
- „Działalność Fidac’u Żeńskiego w Polsce po reorganizacji.” *Biuletyn Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny* 1933, nr 11.
- Federacja* 1930, nr 10–11.
- Federacja* 1930, nr 1–2.
- Federacja* 1931, nr 6–11.
- Federacja* 1931, nr 12.
- „Fidac Żeński u córki Traugutta.” *Biuletyn Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny* 1933, nr 3.
- „FIDAC Żeński w Polsce.” *Biuletyn Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny* 1933, nr 22.
- „Fidac Żeński w Polsce.” *Biuletyn Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny* 1934, nr 5.
- „FIDAC Żeński w Polsce (Fédération Interalliée d’Ancien Combattants). Deklaracja ideowa.” *Praca Obywatelska*, listopad 15, 1932.
- Hallerczyk*, czerwiec 5, 1925.
- Hallerczyk*, październik 5, 1925.
- Naród i Wojsko*, kwiecień 15, 1935.
- Naród i Wojsko*, październik 3, 1937.
- Naród i Wojsko* grudzień 12, 1934.
- Naród i Wojsko*, wrzesień 1, 1936.
- Naród i Wojsko*, wrzesień 9, 1936.
- Naród i Wojsko*, grudzień 6, 1936.
- Naród i Wojsko*, grudzień 13, 1936.
- Naród i Wojsko*, grudzień 6, 1936.
- Naród i Wojsko*, październik 17, 1937.
- Naród i Wojsko*, listopad 14, 1937.
- Pelczyńska, Wanda. „Wnioski polskie na Kongres w Lizbonie.” *Biuletyn Informacyjny i Prasowy Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny* 1932, nr 10.
- Pelczyńska, Wanda. „Zjazd kobiet 10-ciu narodów na Kongresie Fidac’u Żeńskiego w Casablance.” *Biuletyn Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny* 1933, nr 21.
- Pelczyńska, Wanda. „Z powodu ostatniego Kongresu Fidac’u Żeńskiego w Pradze.” *Polska Zbrojna*, październik 24, 1931.

Szaniec, wrzesień 30, 1928.

Szaniec, listopad 1, 1928.

„Unia Polskich Związków Obrończyń Ojczyzny.” *Naród i Wojsko*, wrzesień 1, 1936.

Stattlerówna, Helena. „Na Zjazd Unii Obrończyń Ojczyzny.” *Naród i Wojsko*, grudzień 6, 1936, nr 34.

„Wycieczka Fidac’u Żeńskiego do Wilna.” *Biuletyn Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny* 1933, nr 9.

„Z życia Unii Polskich Obrońców Ojczyzny. Polska Sekcja Fidac Auxiliaire Feminine.” *Praca Obywatelska*, grudzień 15, 1933.

„Żeński FIDAC Pomocniczy.” *Naród i Wojsko*, wrzesień 1, 1936.

STRESZCZENIE

Marta Sikorska, Problemy organizacyjne kobiecego ruchu kombatanckiego w II Rzeczypospolitej

W artykule została podjęta próba omówienia działalności kobiecego ruchu kombatanckiego w II Rzeczypospolitej Polskiej. Analizie poddane zostały problemy organizacyjne działalności kobiecych organizacji kombatanckich. Szczególny nacisk został położony na aspekty wewnętrznych sporów ideologicznych w łonie polskiego ruchu kombatanckiego, które nasiliły się po 1926 r. oraz kwestie reprezentacji Polski na forum ruchu międzynarodowego. Jednym z najważniejszych aspektów organizacji oraz funkcjonowania kombatanckiego ruchu kobiecego było utworzenie w 1925 r. międzynarodowej organizacji *Fédération Interallié des Ancies Combattants Auxiliaire* (FIDAC Aux.). Polskę od początku istnienia FIDAC Aux. reprezentowały organizacje związane z endecją. Sytuacja uległa zmianie na początku lat trzydziestych XX w., po przejęciu władzy w ruchu kombatanckim przez obóz piłsudczykowski. W latach 1932–1933 nastąpiła reorganizacja polskiej żeńskiej organizacji FIDAC Aux., która przyjęła w swoje szeregi organizacje związane w czasie I wojny światowej z Legionami Polskimi. Kluczową rolę w tych przemianach odegrali gen. Roman Górecki oraz Aleksandra Piłsudska.

Słowa kluczowe: ruch kombatancki, historia kobiet, FIDAC *Auxiliaire*

SUMMARY

Marta Sikorska, Organizational Problems of the Female Veteran's Movement in the Second Polish Republic

The article discusses the activities of the female veteran's movement in the Second Polish Republic. Organizational problems associated with the activities of the movement are analyzed, with particular emphasis being placed on internal ideological disputes that existed within the movement, which intensified after 1926. Issues surrounding Polish representation on the international stage are also analyzed.

One of the most important aspects concerning the organization and functioning of the female veterans' movement was the establishment in 1925 of the *Fédération Interallié des Anciens Combattants Auxiliaire* (FIDAC Aux.). Poland was initially represented at FIDAC Aux. by organizations associated with the political movement Endecja. This situation changed in the early 1930s, after the Piłsudski camp gained control of the veteran's movement. Between 1932–1933, the Polish female representation in FIDAC Aux. was restructured to include organizations associated with the Polish Legions that fought during World War I, with Aleksandra Piłsudska and General Roman Górecki playing a key role in these transformations.

Keywords: combatant movement, women's history, FIDAC *Auxiliaire*

ZUSAMMENFASSUNG

Marta Sikorska, Organisatorische Probleme der Veteranenbewegung der Frauen in der Zweiten Republik Polen

In diesem Aufsatz wird der Versuch unternommen, die Aktivitäten der Veteranenbewegung der Frauen in der Zweiten Polnischen Republik zu erörtern. Sie analysiert die organisatorischen Probleme der Tätigkeit von Frauen-Veteranenorganisationen. Ein besonderes Augenmerk wurde auf die Aspekte der internen ideologischen Auseinandersetzungen innerhalb der polnischen Veteranenbewegung gelegt, die sich nach 1926 verschärften, sowie auf die Fragen der Vertretung Polens in der Szene der internationalen Bewegung. Einer der wichtigsten Aspekte der Organisation und der Funktionsweise der Frauenkämpferinnenbewegung war die Gründung der internationalen Organisation *Fédération Interallié des Anciens Combattants Auxiliaire* (FIDAC Aux.) im Jahr 1925. Polen, Seit Anfang der FIDAC Aux. wurde Polen von Organisationen vertreten, die mit den Nationaldemokraten verbunden waren. Die Situation änderte sich zu Beginn der 1930er Jahre, als das Piłsudski-Lager die Macht in der Veteranenbewegung übernahm. In den Jahren 1932–1933 wurde die polnische Frauenorganisation FIDAC Aux. neu organisiert und nahm Organisationen auf, die während des Ersten Weltkriegs mit den polnischen Legionen verbunden waren. Eine Schlüsselrolle in diesem Wandel spielten General Roman Górecki und Aleksandra Piłsudska.

Stichworte: Veteranenbewegung, Frauengeschichte, FIDAC *Auxiliaire*